
***ІСТОРІОГРАФІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.
ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ
НАУКИ В УКРАЇНІ***

ПОХОДЖЕННЯ КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ: АНАЛІЗ ІСНУЮЧИХ КОНЦЕПЦІЙ І ШЛЯХИ ПОШУКУ ІСТИНИ

Історіографічний аналіз існуючих концепцій походження кримських караїмів у контексті сучасної етнополітичної ситуації дозволив обґрунтувати доцільність використання синтетичної гіпотези.

Ключові слова: історіографія, етногенез, кримські караїми, синтетична гіпотеза походження.

Историографический анализ существующих концепций происхождения крымских караимов в контексте современной этнополитической ситуации позволил обосновать целесообразность использования синтетической гипотезы.

Ключевые слова: историография, этногенез, крымские караимы, синтетическая гипотеза происхождения.

Historiographical analysis of the main conceptions of Crimean Karaites ethnogenesis in modern ethno-political context proved that synthetical conception is the most relevant.

Keywords: historiography, ethnogenesis, Crimean Karaites, synthetical conception of origin.

Сучасна наука термін «караїми» вживає у двох значеннях: одна з течій (версій) іудаїзму – караїмізм та етноконфесійна група [1, с. 102]. Для уникнення термінологічної плутанини прихильників караїмізму однозначно називають караїмами, а в етнічному, точніше етноконфесійному, значенні застосовують відповідні додаткові визначення – кримські караїми (караїми Криму), караїми Східної Європи тощо.

Кількість караїмів у світі скорочується. Наразі нараховується 22-30 тис. караїмів у розумінні прихильників караїмізму або іудаїзму караїмського напрямку в Ізраїлі, Іраку, Сирії, Єгипті, Туреччині, США, Росії й Україні. В основі караїмізму лежить визнання Танаху (Ветхий або Старий Завіт) і відповідно невизнання Мішки і Талмуду в якості священних текстів, тобто караїми не визнають рабінсько-талмудичної традиції іудаїзму. Сучасна іудаїка вважає караїмізм складовою іудаїзму, в т.ч. з огляду на те, що в Україні лише у XVI ст. релігійна традиція стала домінуючою, не витіснивши повністю інших напрямів – кафеський лад літургії (кримчаки), хасидизм, релігійний сіонізм, реформізм тощо [3, с. 648-649].

Кримські караїми є корінним етносом України, вони залишили помітний слід не лише в історії власне Криму (Чуфут-Кале, Євпаторія, Феодосія і т.п.), але й багатьох міст України – Одеси, Херсона, Києва, Харкова тощо, де існували у дорядянський час караїмські кенафи, кладовища, громадські будівлі, причому частина цієї спадщини збереглася [див.: 2, с. 172-242]. В українській історіографії помітний слід залишив палкий прихильник одночасно і М. Грушевського, і марксизму, одна з перших жертв погрому національної історичної науки О. Гермайзе [див.: 4].

Наразі в Україні, переважно в Криму, нараховується близько 1 тис. етнічних караїмів. Релігійною мовою караїмів є іврит та караїмська (в минулому також грецька та половецька), а в побуті найчастіше використовується мова оточуючої більшості (в Єгипті – арабська, у Польщі – польська тощо) і лише в Криму виник етнолект – караїмська мова. Спроби зробити її мовою релігії караїмів інших країн у XIX ст. зазнали невдачі. Складність етногенезу та етнополітичної історії мають наслідком контраверсійність сучасної самоідентифікації. Так, більшість етнічних караїмів в Україні, Росії, Польщі та Литві вважають себе народом тюркського походження. Більшість релігійних караїмів, у т.ч. етнічних, в Ізраїлі, Єгипті, Туреччині, США ототожнюють себе з євреями, а серед караїмів Франції є прихильники обох варіантів [1, с. 102].

Виходячи з вищесказаного, метою розвідки є аналіз літератури з проблеми походження кримських караїмів та виявлення шляхів подолання існуючих недоречностей. Теоретико-методологічним підґрунтям вивчення цього питання є сучасне розуміння етносу, етногенезу та сутності тих наукових дефініцій, що вживаються у науковій літературі щодо етногенезу кримських караїмів.

Проблема походження кримських караїмів у суто науковому вимірі залишається дискусійною, а в етнополітичному періодично набуває чималого резонансу. Безумовно, в плані поступу етніоісторичного знання цілком природним є те, що походження караїмів викликає багато об'єктивних труднощів через малу кількість і характер джерел, складність їх розуміння та інтерпретації, проблеми розвитку вітчизняного сходознавства та труднощі розуміння й осмислення

давньої етнічної історії. Очевидно, що наука в принципі може й не знайти однозначні відповіді щодо початків етногенезу багатьох народів. Водночас такий стан речей не є фатальним вироком науці, і, по-друге, не є виправданням антинаукових спекуляцій.

В останні роки з'явилося чимало псевдонаукових публікацій «любителів» етнічної історії Криму, авторияких не мають належної фахової підготовки. При цьому в їх працях неозбрисним оком видно політичну заангажованість щодо доведення автохтонності й особливих прав певного кримського етносу. Крім того, їм притаманний психологічний феномен бажання мати своїми предками якомога найдавніші та найвідоміші народи – войовничих скіфів, утаємничених таврів, всесвітньо відомих античних греків чи хазар тощо. Водночас майже ніколи не приваблюють, скажімо, золотоординці чи гуни, які зі сторінок давніх хронік постають у доволі чорних фарбах.

Іудейська громада Криму, що існує з часів античності, складалась з різних конфесійних течій і народів: грекомовні іудеї античності, тюркомовні равіністи-кримчаки, хазари, євреї-ашкенази, що розмовляли на ідиш, середньовічні євреї-романіоти, суботники-слов'яни тощо. Кримські караїми є однією з таких етноконфесійних груп [див.: 2].

Сьогодні проблема походження караїмів залишається дискусійною. Частина дослідників вважає, що кримські караїми є субетнічною групою єврейського походження, інші розглядають їх нащадками хазарів, половців та інших тюркських народів. Проаналізуємо основні аргументи сторін.

«Кумано-кипчацька» теорія серед вітчизняних дослідників майже не має прихильників. Її авторами й adeptами є переважно спеціалісти з іудаїки Ізраїлю та Заходу. За нею кримські караїми не є корінним народом півострову, а прибули сюди разом з кримчаками із захоплених монголами земель – Північного Уралу, Нижньої Волги. Інший варіант названої теорії наголошує на прибутті караїмів з колишньої Візантії після 1453 р. Іншими словами, караїми Криму є наслідком змішування євреїв та половців у середні віки [5, с. 4]. Базується ця теорія як на достовірних, так і не зовсім фактах, але висновки робляться вкрай гіпотетичні. Згадаємо факти достовірні. Загально-визнаним є 1278 р. як перша документальна згадка про караїмів Криму, що безпосередньо не впливає на жоден постулат цієї теорії. Мова кримських караїмів розвивалась під впливом середньокримськотатарської, що панувала в місцях їх проживання [7, с. 380]. Власнерозмовна мова кримських караїмів (самі караїми називають її «мовою кочовиків») належить до кипчацько-половецької групи тюркських мов разом з літературною кримськотатарською [6, с. 19]. Показово, що Я. Дашкевич кваліфікував наведені факти як підтвердження того, що кримські караїми є субетносом євреїв [7, с. 380]. За сучасними даними караїми Галичини, Волині та Литви переселились у Східну Європу на рубежі XIV – XV ст. не з Криму, а, скоріше за все, безпосередньо з Золотої Орди, і розмовляли на етнолекті половецької мови (вона слугувала для міжетнічного спілкування в Золотій Орді) подібно тогочасним вірменам Галичини та

Поділля [2, с. 109-110]. Зазначимо, що етнолект – це різновид мови певної етнічної групи, який створюється народом з використанням місцевої (пануючої) мови з відповідною власною специфікою – кримські караїми додали до кримськотатарського єврейську абетку, запозичення з іврити, фонетику тощо. Це заперечує постулат прихильників хазарської теорії про переселення кримських караїмів до Галичини, Волині та Литви – караїми Криму і Західної України листувались не своїми тюркськими етнолектами, а давньо-єврейською мовою.

Проте головний закид adeptам «кумано-кипчацької» теорії походження караїмів стосується нібито їх одночасного з кримчаками прибуття до Криму за часів Золотої Орди. Між тим література одногосно твердить, що кримчаки як суб'єкт єврейського народу сформувались у часи Кримського ханства з різних хвиль мігрантів євреїв-равіністів [див.: 2, с. 173-229; 8].

«Ізраїльсько-хазарська» чи в редукціоністському вигляді «хазарська» версія походження караїмів з часу своєї появи викликала критику професіоналів, а останніми роками її спростовано за допомогою сучасних методів дослідження джерел. Так, у новітній монографії спеціаліста з вітчизняної іудаїки кримчанина М. Кізілова однозначно стверджується, що хазари повністю розчинились серед половців та інших кочовиків і не залишили по собі ніяких нащадків. Тому не варто посилається на застарілі та сумнівні відомості часів « моди » на пошук « нащадків » хазар [2, с. 215-216]. Утім, поява і функціонування « хазарської » версії обумовлені передусім далекими від науки цілями: позбавитись від тягаря повинностей євреїв (подвійна подушна подать, смуга осілості, обмеження в освіті тощо) і добитись рівних з кримськими татарами прав за часів Російської імперії, уникнення знищення шляхом дистанціювання від євреїв у часи нацистської окупації, причому караїми навіть відкрили у 1942 р. закриту більшовиками кенасу в Євпаторії, мотивація часів радянського антисемітизму надихала навіть Л. Гумільова, чий писання, за слушним зауваженням М. Кізілова, сьогодні сприймаються « історичним парадоксом »; у сьогоднішньому Криму йдеться про бажання отримати політичні та соціально-економічні переваги.

Ця гіпотеза базується на працях А. С. Фірковича і була вперше висловлена російським сходознавцем В. В. Григор'євим у 1846 р. За нею давні ізраїльтяни з'явилися в Криму у VI ст. до н. е. (тобто не мають ніякого відношення до розп'яття Христа та Талмуду) як носії вітхозавітного біблеїзму чи караїмізму, а згодом злились з хазарами, які прийняли караїмізм. Усе це свідчить про тюркську (хазарську) приналежність караїмів, що сприймалось радянською історіографією [див.: 9], опосередковано підтримується самоідентифікацією кримських караїмів, визнана більшістю їх світських лідерів. Так, наразі її активним adeptом є геолог Ю. О. Палканов, один з лідерів караїмів, який заповнив своїми писаннями Інтернет, у т. ч. сайти караїмської громади Криму, Кримського університету тощо. « *Караїми – аборигени Криму – сформувались внаслідок змішування прадавнього населення півострова (за даними різних вчених –*

тавро-кімерійців, аланів, сарматів) з тюркськими племенами (гунів, хазарів та інших). Характерні тюркські імена зустрічаються на пам'ятниках родового караїмського кладовища [Йдеться про епітафію Іософатової долини поблизу Чуфут-Кале у «прочитанні» А. С. Фірковича – С. В. і Л. С.] з перших століть нашої ери», – це типовий виклад поглядів Ю. О. Палканова, що спираються на праці А. С. Фірковича [10].

Щодо спадщини А. С. Фірковича (1784-1874) – він спромігся за підтримки влади зібрати унікальну колекцію давніх біблійських рукописів Криму, Кавказу, Палестини, Єгипту, Самарії і т. п. Водночас він не мав жодного уявлення про науку і задля подовження історії кримських караїмів «підправляв» рукописи та епітафії, що відбулось ще 150 років тому [5, с. 104-109]. Отже, джерельне підґрунтя хазарської теорії відсутнє. По-друге, сам А. С. Фіркович намагався довести лише непричетність караїмів, прибічників «біблійського іудаїзму» до розп'яття Христа та Талмуду (що було і є підмурком антисемітизму) та, власне, не формулював «хазарську» теорію. Тому позиція прибічників «тлумачення» А. С. Фірковичем джерел у середовищі кримських караїмів неоднозначна. Так, С. Шапшак, Ю. Палканов та інші намагаються модернізувати хазарську теорію, а деіудеїзація культури караїмів сприяла і сприяє асиміляції в російськомовному середовищі. Іншими словами хазарська теорія вільно чи невільно веде до денационалізації кримських караїмів. Інші вважають, що «біблеїзм» караїмів могли прийняти та взяти участь у формуванні караїмського етносу, крім хазар і попередні щодо них мешканці Криму (алані, сармати, скіфи, гуни тощо).

Серед не караїмських учених щодо тлумачення джерел А. С. Фірковича ще у XIX ст. намітились два існуючих і сьогодні напрями. Прибічники «ізраїльсько-хазарської теорії» (В. Григор'єв, В. Смірнов та ін.) прийняли за основу таку «інтерпретацію» джерел і розробили основні постулати «концепції»: кримські караїми є нащадками хазар, які прийняли релігійний караїмізм і поглинули ветхозаветних ізраїльтян Криму. Прибічники «скептичного» напрямку (серед них авторинайбільше довіряють думці Арсенія Маркевича) з недо-вірою ставились до джерельних тлумачень А. С. Фірковича і намагались комплексно вивчити відповідні джерела.

Отже, критики «хазарської теорії» походження кримських караїмів відзначають відсутність безпосередньої спорідненості мов караїмів і хазар; зазначають приналежність хазар до равіністичного іудаїзму, а не до караїмізму; звертають увагу на значний хронологічний розрив між зникненням хазар і появою караїмів; наводять загальновізнаний факт ісламізації решток хазар. І це лише основні аргументи визнаних дослідників останньої третини ХХ ст. М. Артамонова і С. Плетнєвої, які в часи радянського «єдинописання» зазначали очевидні невідповідності фактам «хазарської» теорії походження кримських караїмів [11, с. 21, 63, 72; 12, с. 66, 447].

Сучасні вітчизняні дослідники вважають, що перша достовірна згадка про перебування караїмів у

Криму датується 1278 р. Вони з'явилися разом з монголо-татарами як переселенці з Персії, Бухари, Кавказу. Вже у XIV ст. кримські караїми, скоріше за все перейшли на етнолект кримськотатарської мови [2, с. 107-109]. Навіть російські етнологи сьогодні відносять появу караїмів у Криму щораніше до XII ст. [6, с. 21]. До речі, візантійські караїми розмовляли на етнолекті середньовічної грецької мови. Отже, хазари-іудеї ніяк не могли вплинути на формування кримських караїмів, хоча участь в їх етногенезі тюркських елементів, враховуючи етнічний склад оточуючого населення, заперечувати не варто.

Східні євреї-караїми ще до переселення в Крим почали засвоювати тюркські традиції. На півострові їх перші поселення пов'язані саме з першою столицею татарського улусу Солхатом (Старий Крим), а не візантійськими чи італійськими володіннями, де перебували інші групи іудеїв. Колонізація караїмами Криму кореспондується із завоюванням його татарами – найдавніші надгробки з поширеними чоловічими татарськими іменами з околиць Чуфут-Кале датуються 1360-ми роками, тобто часом захоплення міста татарами. Епітафії засвідчують вкорінення караїмів у кримськотатарське суспільство. Закономірно етнолектом кримських караїмів стала кримськотатарська мова (спрощено – караїмська мова) [1, с. 103].

Природно, що таке тлумачення не є бездоганним – наразі воно піддається критиці лідерами кримських караїмів, не сприймається більшістю караїмської громади та кримських істориків. В узагальнюючій праці кримських і російських сходознавців міститься думка про невірність питання і про необхідність проведення новітніх досліджень (скажімо, генетичних) і нових джерел [15, с. 13-15]. Скоріше за все, мав рацію кримськотатарський просвітник, випускник Східного факультету Санкт-Петербурзького університету і практично перший караїм зі спеціальною вищою освітою І. І. Казас (1833-1912), який був прихильником «синтетичної» версії походження кримських караїмів, виступаючи проти політизації проблеми (оскільки ніяка версія походження «не може надати нам не існуючих чеснот або сховати наші вади») і вважаючи кримських караїмів наслідком взаємодії семітських і тюркських субстратів.

Теоретичним підґрунтям «синтетичної» версії є те, що в етнічній історії людства з часів пізнього середньовіччя (кримські караїми сформувались протягом XIV – XVII ст.) домінуючими стають етнічні процеси об'єднавчого характеру» [13, с. 88-89]. Серед них виділяється міжетнічна інтеграція – формування у зонах етнічного порубіжжя нового етносу з кількох етнічних складових, котрі відрізняються традиційними параметрами. Щодо кримських караїмів, то така інтеграція з тюрками відбувалась у місцях їх «ісходу» до Криму і продовжилась власне у Кримському ханстві, причому в ньому така інтеграція посилювалась унаслідок конкуренції з кримчаками-талмудистами та включенням у соціальне життя ханства на ексклюзивних, нерідко привілейованих, умовах. Про це свідчать джерела і свідчення караїмських авторів [див.: 14] та одногосно підтверджують сучасні українські та російські дослідники [1; 2; 5; 15]. Механізм міжетнічної інтеграції не тільки

зумовлює зближення культур на рівні етносів, але й позначається на внутрішній структурі кожного з них. Так, взаємодія єврейських і тюркських елементів простежується в самоідентифікації, антропології, лінгвістиці, сімейно-побутовій обрядовості, елементах врівнення і релігійної практики [15, с. 25]. Трансформація культур проявляється у формі інтерференції – перенесенні культур контактуючих етносів у внутрішню культуру кожного.

За нашими спостереженнями щодо кримських караїмів такі явища чітко простежуються у найбільш консервативній складовій етнічної культури – їжі. Так, у караїмському кафе в Євпаторії, що знаходиться поруч з кенасами в караїмському кварталі старого міста, караїмськими вважають не лише власне караїмські (пиріжки з медом і горіхами, м'ясом, вишнями, біла халва, смажена баранина – кавурма тощо), але й тюркські та східні страви – голубці у виноградному листі (сарма) «своєю» їжею вважають кримські греки, татари, вірмени; катик, айран та буза є «фірмовим» напоєм для всіх тюрків тощо.

Тривала етнічна інтеграція здатна перетворитися на етногенетичну фіксацію – такий ступінь контактування різних за походженням етносів, що на їх основі утворюється нова етнічна спільність [13, с. 88-89]. Середньовічний Крим у цьому плані є унікальним – протягом V – XVIII ст. на півострові сформувалися кримські греки, кримські татари, кримчаки, кримські роми і, власне, кримські караїми.

Зазначимо ще деякі факти та явища, які не вписуються в жодну з гіпотез походження кримських караїмів, крім синтетичної. В основі етносу як органічної соціальної системи лежить сукупність міжпоколінної інформації, освяченої традиціями і системою виховання молоді. Для кримських караїмів, як корінного малочисельного етносу критично важливим є уявлення про етнічну, самосвідомість, спільну історію і культуру, єдине родове походження, врешті-решт, самоідентифікацію.

В Криму, згідно з переписом 2001 р., мешкали 674 караїми: за радянський час вони втратили релігійні традиції, не знають іврити та караїмської мови, сучасні громади складаються переважно з незаможних людей похилого віку, єдина у світі караїмська бібліотека

була ліквідована у 1929 р. тощо. Наразі караїмська громада намагається відродити релігійно-культурні традиції, що не завадило масовій еміграції караїмів в Ізраїль та США й зменшенню їх чисельності в Криму. Цьому «не може дати ради» поживлення інтересу до караїмів – ані наукові праці, ані музеї, ані інтерес туристів до Чуфут-Кале.

Наголосимо, що етнічна свідомість сучасних кримських караїмів є неоднозначною – в даному випадку це об'єктивна реальність незалежно від причин чи оцінок. Єдність самоідентифікації як ознака етносу наразі є синтетичною і, скоріше за все, в сучасних етнополітичних реаліях іншою бути не може. По-друге, будь-яка визначеність у питанні походження кримських караїмів, незалежно від наукової коректності, буде мати наслідком проблеми щодо згуртованості етносу.

На користь доцільності прийняття синтетичної версії походження кримських караїмів свідчить аналіз еволюції їх самоідентифікації. Так, у червні 1917 р. з'їзд караїмського духовенства Криму не погодився з суто релігійним визначенням і прийняв за основу етноконфесійний підхід: «*Караїми є прихильники караїмської релігії, що складають особливу народність, що склалась історично*» [16]. Такий підхід було підтверджено загальнонаціональним з'їздом 28 серпня 1917р.: «*Караїми є корінними мешканцями Криму, особливою народністю, об'єднаною спільністю віри, крові, мови та звичаїв*» [16].

У підсумку зазначимо, що кримські караїми – корінна етноконфесійна група Криму, що пережила свій розквіт у XVI – на початку XX ст. та важкі часи за радянської влади. Сучасне їх національне поживлення об'єктивно не може перетворитися у відродження через скорочення чисельності, невизначеність правового статусу, зміцнення незворотності асиміляції. Не сприяють цьому й труднощі вивчення проблеми походження кримських караїмів та специфічність етнічної самоідентифікації. Обстоювана в розвідці синтетична гіпотеза їх походження здатна щонайменше поглиблювати існуючих проблем єдності караїмської громади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тяглий М. І. Караїми / М. І. Тяглий // Енциклопедія історії України / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4. – С. 102-105.
2. Кизілов М. Б. Крымская Иудея: Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней / Михаил Кизілов. – Симферополь : Изд-во «Доля», 2011. – 336 с.
3. Туров І. В. Іудаїзм в Україні / І. В. Туров // Енциклопедія історії України / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3. – С. 644-650.
4. Водотика С. Г. Осип Гермайзе / С. Г. Водотика, В. Ф. Кондрашов // Укр. істор. журнал. – 1992. – № 12. – С. 80-91.
5. Герцен А. Г. Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-Кале / А. Герцен, Ю. Могаричев. – Симферополь : Таврия, 1993. – 128 с.
6. Крым многонациональный / [сост. Н. Г. Степанова]. – Симферополь : Таврия, 1988. – 144 с.
7. Дашкевич Я. Р. Кримські татари / Я. Дашкевич // Енциклопедія історії України / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 5. – С. 379-385.
8. Кримчаки // Советская историческая энциклопедия. – М. : СЭ., 1965. – Т. 8. – Стб. 209; Тяглий М. І. Кримчаки / М. Тяглий // Енциклопедія історії України / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4. – С. 387-389.
9. Див.: Караїми // Радянська енциклопедія історії України. – К. : УРЕ, 1970. – Т. 2. – С. 310; Караимы // Советская историческая энциклопедия. – М. : СЭ, 1965. – Т. 6. – Стб. 1015.
10. Див.: Полканов Ю. А. Караи – крымские караимы-тюрки / Ю. А. Полканов. – Симферополь : Б.в., 1997. – 112 с.; Йою ж. Кримські караїми / Ю. Полканов [Електронний ресурс]. – Turkolog. Тюркологічні публікації. – Режим доступу: <http://turkolog.narod.ru> тощо.

11. Артамонов М. И. История хазар / М. Артамонов. – Ленинград : Эрмитаж, 1962. – 523 с.
12. Плетнева С. А. Хазары / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1986. – 88 с.
13. Пономарьов А. П. Українська етнографія: Курс лекцій / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – 320 с.
14. Див.: Тунманн. Крымское ханство / Тунман. – Симферополь : Таврия, 1990. – 96 с.; Описание Чуфут-Кале турецким путешественником Эвлия Челеби / Эвлия Челеби // Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-Кале. – Симферополь : Таврия, 1993. – С. 119-125; Шапшал С. Караимы и Чуфут-Кале в Крыму. Краткий очерк / Серая Шапшал. – Б.м., Б.в., Б.р. – 38 с.; Чореф М. Я. Крымские караимы: Сборник / М. Я. Чореф. – М. : Б.и., 1993. – 45 с.
15. Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары, Крымчаки / Российская АН, Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; НАН Украины. Институт востоковедения им. А. Е. Крымского. – М. : Наука, 2003. – 459 с.
16. Караимы [Электронный ресурс]. – Материалы из Википедии – свободной энциклопедии.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; к.і.н., професор Є. Г. Сінкевич*

© С. Г. Водотика, Л. А. Савенок, 2011

Стаття надійшла до редколегії 05.09.2011 р.